

Karol Łopatecki

Uniwersytet w Białymstoku
e-mail: karollopatecki@gmail.com

telefon: +48 85 745 74 88

DOI: 10.15290/mhi.2015.14.01.22

Ustrój XVIII-wiecznego miasta Białystok

SUMMARY

The Political System of the Eighteenth Century's City of Białystok

Białystok received city rights in 1692, known privileges had been passed in the years 1749 and 1760. In spite of the fact that these acts granted basic principles of the urban system, the owners of Białystok were able to freely decide changes that could have violated the existing order. An important change was the establishment of the landwójt office in 1769. The landwójt (mayor) was a position appointed for life by the Branicki family. The landwójt was able to subdue the municipal authorities and the city judiciary. Białystok was an extremely diverse city in terms of its organization. In this article I was able to isolate four loosely interconnected authority structures: city – suburbs – the Jewish community – military garrison. This, diverse in form, urban organization was supervised by courtly suzerainty. Until the 1st half of XVIII century owners could have made necessary steps independently (to a great extent). With the development of Białystok they handed over their powers (including judicial power) to the General Commissioner of the Podlasie Estates. Izabela Branicka decided in 1772 to appoint a special official – a governor. His sole task was to manage the city.

An important arrangement was the division of Białystok into two areas: the left-bank, where the city “proper” was located, and the right-bank, which, despite frequently naming it a “new city”, was not a distinct urban structure. Unification was made under the reign of War and Domain Chamber and the whole process ended with the lease of Białystok by Izabela Branicka to the King of Prussia in 1802.

Key words: Białystok, system of private cities, municipal judiciary, landwójt, mayor, town council, kahal, military garrison

Słowa kluczowe: Białystok, landwójt, rada miejska, kahał, garnizon wojskowy, miasta prywatne, sądownictwo miejskie

Wstęp

Funkcjonowanie Białegostoku w okresie staropolskim jest przedmiotem badań naukowych co najmniej od okresu dwudziestolecia międzywojennego. Wówczas, w 1933 r. Henryk Mościcki wydał pierwszą monografię poświęconą temu miastu¹. Przez dziesięciolecia zagadnienie to pozostawało w cieniu badań nad Polskim Wersalem, jako jednym z najpiękniejszych europejskich założeń pałacowo-ogrodowych, których twórcą i mecenasem był Jan Klemens Branicki². Szczęśliwie również samo miasto doczekało się szczegółowych badań. Wśród badaczy należy przede wszystkim wymienić Alinę Sztachelską-Kokoczkę, która nieprzerwanie od końca lat sześćdziesiątych XX w.³ publikuje na ten temat artykuły. Zostały one zebrane w książce wydanej w 2009 r. zatytułowanej *Białystok za pałacową bramą*⁴.

Niestety, nasza wiedza o ustroju miasta Białystok w XVIII w. jest niewielka. Warto podkreślić, że przez dziesięciolecia spór dotyczył tak fundamentalnej sprawy jak czas nadania dla omawianej osady przywileju miejskiego. Wszystko wskazuje, że prawa miejskie nadał Białemustokowi Jan III Sobieski w 1692 r., mimo że nie został odnaleziony odpowiedni dokument⁵.

W niniejszym artykule ma podjęto próbę odtworzenia istniejących w Białymstoku do końca istnienia Rzeczypospolitej struktur administracyjnych i sądowniczych. Zupełnie nowy rozdział wiąże się z czasami porozbiorowymi, kiedy to rząd pruski starał się narzucić administrację państwową powołując

¹ H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.

² Ograniczyć się jedynie do pozycji książkowych: S. Dąbrowski, *Teatr hetmański w Białymstoku w XVIII wieku*, Białystok 1938; T. Dziubecki, *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy – Białystok – Radziń Podlaski – Lubartów w latach 1730–1760*, Warszawa 2010; E. Kowecka, *Dwór „Najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991; A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki „Sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z wieku XVII–XVIII*, cz. 1–2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012; I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011. Konieczne jest odnotowanie kilkudziesięciu artykułów poświęconych temu zagadnieniu autorstwa ks. Jana Niecieckiego: <http://www.kul.pl/ks-dr-jan-nieciecki-publicacje,art.43005.html> (12 IX 2014).

³ Zob. A. Sztachelska, *Trzy księgi miejskie białostockie*, „Archeion” 1968, nr 50, s. 121–142.

⁴ A. Sztachelska-Kokoczkę, *Białystok za pałacową bramą*, Białystok 2009. Treść tej publikacji została powtórzona trzy lata później w pracy zbiorowej prezentującej całą historię miasta. A. Sztachelska-Kokoczkę, *Białystok w czasach Branickich (lata 1708–95)*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012, s. 97–197.

⁵ J. Maroszek, *Ponowienie praw miejskich Białegostoku w 1749 r.*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 3, s. 3–13; T. Wasilewski, *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. H. Majecki, t. IV, Białystok 1985, s. 29–39; idem, *Powstanie miasta Białegostoku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981, s. 9–29; A. Sztachelska-Kokoczkę, *Prawa miejskie Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 4, s. 1–5; T. Krahel, *Od parafii do stolicy metropolii. Z kościelnych dziejów Białegostoku*, „Białostoczczyzna” (1999), 1, s. 33–34; K. Łopatecki, W. Walczak, *Wstęp*, [do:] *Pałac Branickich...*, t. I, cz. 1, s. 49–54.

burmistrza policji⁶. Badania skupiają się więc wokół działań dwóch właścicieli tego prywatnego miasta – Jana Klemensa Branickiego oraz jego żony Izabeli z Poniatowskich Branickiej.

W celu zobrazowania wielkości i układu Białegostoku warto przybliżyć dane demograficzne z początku lat siedemdziesiątych XVIII w. Według istniejących opracowań Białystok miał być największym miastem Podlasia i liczył około 3,5 tys. mieszkańców, gdy Tykocin zamieszkiwały 3 tys. osób, a Bielsk Podlaski niewiele ponad 2,5 tys.⁷ Taka liczba białostoczan wydaje się jednak nieco zawyżona. Według inwentarza z 1772 r. w mieście odnotowano 1790 osób: wśród rodzin obywateli (posiadających nieruchomości) było 938 chrześcijan (282 mężczyzn, 232 kobiet, 229 chłopców i 195 dziewcząt) i 689 Żydów (203 mężczyzn, 199 kobiet, 148 chłopców i 139 dziewczynek). Niewątpliwie niedoszacowana była liczba rodzin nieposiadających własnej nieruchomości. W lokalach wynajętych (u 49 rodzin) wymieniono 163 osoby (109 Żydów i 54 chrześcijan)⁸. Kwestią oceny jest wielkość tego niedoszacowania, nie wydaje się jednak – biorąc pod uwagę szczegółowość inwentarza – aby mogły to być istotne rozbieżności. Jeżeli nawet przyjmiemy, iż osób wchodzących w skład rodzin nieposiadających własnej nieruchomości było o 100% więcej, nadal jest to około 2,1 tys. mieszkańców (1046 chrześcijan i 907 Żydów). Nie należy zapominać, że Białystok w XVIII w. był miastem garnizonowym i pod koniec życia Jana Klemensa Branickiego stacjonowało tam blisko 600 żołnierzy⁹. Oczywiście w zależności od dziesięcioleci liczby te mogły znacząco się zmieniać, jednakże można ocenić, że w 1771 r. chrześcijan było 41%, Żydów 35,5%, a żołnierzy 23,5%¹⁰.

1. Przywileje miejskie z lat 1749 i 1760

Tytułową problematykę należy rozpocząć od analizy przywilejów miejskich. Najstarszy znany wydała kancelaria króla Augusta III Wettina 1 lutego

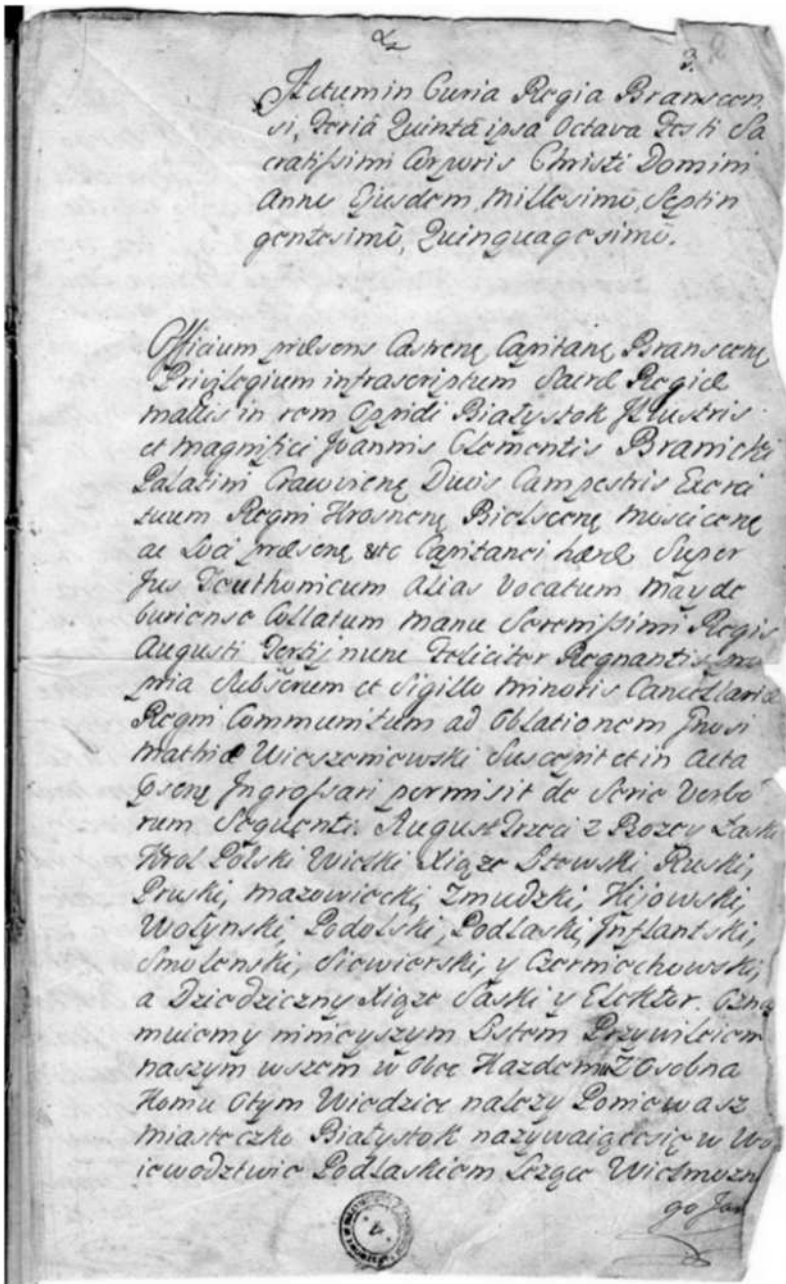
⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen w Białymstoku, sygn. 2195, k. 40–40v i n.

⁷ A. Dobroński, *Białystok – historia miasta*, Białystok 2001, s. 38; W. Kusiński, *Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości*, „Rocznik Białostocki” 1966, nr 6, s. 272.

⁸ M. Lech, *Dzieje i obraz Białegostoku w XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*, red. J. Antoniewicz, J. Joka, t. I, Białystok 1968, s. 140–141; A. Sztachelska-Kokocza, *Białystok za pałacową...*, s. 105–106.

⁹ Od 1757 r. przebywało w Białymstoku 300 żołnierzy pieszych z regimentu buławy wielkiej koronnej. T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 504. Oprócz tego znajdował się tam oddział janczarski, węgierski, część pułku dragonów oraz żołnierze prywatni. K. Łopatecki, W. Walczak, op. cit., s. 66–67.

¹⁰ Inne wyniki podaje Jan Glinka. Według niego w 1771 r. było 1025 chrześcijan i 820 Żydów oraz zupełnie abstrakcyjna liczba 3160 żołnierzy. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 114, s. 1–12.

Ryc. 1. Wypis z ksiąg grodzkich brańskich dokonany w 1750 r. zawierający przywilej miejski dla Białegostoku z 1749 r.

Źródło: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Dokumenty z Tek Jana Glinki, s. 2.

1749 r.¹¹ Następnie mieszczanie białostocki za pośrednictwem komisarza dóbr podlaskich Józefa Wojnarowskiego zwrócili się do Jana Klemensa Branickiego, aby wystarał się o kolejny królewski przywilej¹². Inicjatywa ta spotkała się ze zrozumieniem hetmana wielkiego koronnego i już 19 listopada 1760 r. ogłoszono kolejny dokument¹³. Jak zauważyła A. Sztachelska-Kokoczek, nie było to zwykłe powtórzenie poprzedniego aktu, dodano bowiem uprawnienie dla władz miejskich, w świetle których: „bractwa i cechy wszystkie rzemieślnicze ordynować, artykuły układać, majstrowie zaś w kunsztach swoich doskonali, czeladź dobrze wyuczoną wyzwalać”¹⁴.

Z obu przywilejów wynikało, że miasto posługiwało się prawem magdeburskim. Co interesujące, odwołano się w tych dokumentach do rozwiązań stosowanych w Prusach-Brandenburgii, gdzie istniały miasta na prawach pełnych i niepełnych (brak pełnej reprezentacji w magistracie miejskim i sądzie wójtowskim)¹⁵. W świetle powyższych dokumentów zarządzać miastem miał burmistrz, wójt, rajcy oraz ławnicy, którzy mieli być samorządnie wybierani, dodano jednak „do approbacyi wielmożnego dziedzica”¹⁶. W sposób ogólny władze miejskie uprawniono do sądenia w sprawach pomiędzy mieszkańcami miasta. Przyjąć należy, że sąd miejski rozpatrywał przestępstwa popełnione na terenie miasta niezależnie od pozycji stanowej¹⁷. Oczywiście od powyższej reguły były wyjątki przynależne duchowieństwu i żołnierzom¹⁸, jednakże w białostockiej praktyce sądowej te grupy społeczne również uczestniczyły w postę-

¹¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Dokumenty z Tek Jana Glinki, s. 2–6.

¹² Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 362, s. 18–19: „Rzemieślnicy białostocki pragnąc przyjść do jak najlepszej sytuacji pod zaszczytem praw i prerogatyw, na wzór pryncypalniejszych miast, tak w Koronie jak i w Wielkim Księstwie Litewskim, chcą dołożyć starania, aby pod bytność J[ąśnie] O[świeconego] Pana w Warszawie, konfirmację praw i przywilejów z podpisem ręki królewskiej otrzymać mogli, po co chcą z pomiędzy siebie wybrać mężów słusznych i jechać z suplikami do Warszawy”.

¹³ Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 124, s. 1–5; *Описане рукописнаго отделения Виленской Публичной Библиотеки*, вып. IV, Вильно 1903, s. 116–117.

¹⁴ *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 116; A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacową...*, s. 18.

¹⁵ J. Maroszek, op. cit., s. 11–12; A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacową...*, s. 16–17.

¹⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Dokumenty z Tek Jana Glinki, k. 4; *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 117. W Białymstoku nieznana jest sytuacja, w której właściciel miasta nie wyraził zgody na przejęcie obowiązków przez wybranego burmistrza. Sytuacja taka miała jednak miejsce w nieopodal położonym i znajdującym się pod tą samą władzą właścicielską – Tykocina. Otóż w 1756 r. komisarz generalny Jana Klemensa Branickiego nie zatwierdził na to stanowisko kandydata mieszczan, a mianował Jakuba Kalinowskiego. Działanie takie podejmowane było przez kolejne cztery lata. M. Choińska, *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2009–2010, nr 18, s. 40.

¹⁷ M. Mikołajczyk, *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013, s. 67–84.

¹⁸ Przykładowo: K. Łopatecki, *Cywilna jurysdykcja wobec wojskowych w Koronie na przełomie XVI i XVII stulecia*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, nr 5, s. 33–56.

powaniu bądź jako strony, bądź jako oskarżeni¹⁹. W świetle Konstytucji toruńskiej z 1520 r. szlachta dopuszczająca się gwałtów na terenie miasta miała być sądzona przed sądem mieszanym miejsko-grodzkim²⁰, do tego bezpośrednio odwoływały się przywileje miejskie dla Białegostoku („a przeciw rycerskiego stanu ludziom obyczajem innych miast ... zachowując się i sprawując”²¹). Rzeczywiście w sprawach karnych nie odnalazłem żadnej wzmianki o sądzeniu osoby tytułującej się herbowym pochodzeniem.

Dodatkowo przywileje miejskie z lat 1749 i 1760 zachowały wobec mieszczan konieczność wypełniania obowiązków feudalnych²². Była to pańszczyzna w niewielkim wymiarze czasu, zwana zwyczajowo „tłokami”. Obowiązek ten polegały na tym, aby „według dawnego zwyczajowi dawali katolicy corocznie, na obszar moy zamkowy, wysyłali po ludzi dwoje z każdego domostwa”²³. Mieszczanie zobowiązani byli do wożenia cegieł, przewożenia listów, udostępniania wierzchowców (podwoły)²⁴. Właściciele mogli wprowadzić również nadzwyczajne podatki, a władze miejskie zostały zobowiązane do reperowania ogrodzenia zwierzyńca, a także wynajęcia strażnika do pilnowania i dbania o sadzawki²⁵.

Dokumenty z lat 1749 i 1760 przewidywały daleko posuniętą ingerencję właściciela w miejski samorząd. Po pierwsze, od wyroków miejskich organów sądowych przysługiwała apelacja do sądu zamkowego (dworskiego). Po drugie, dokument ogólnie informował, że prawa właściciela nie zostały mocą przywileju królewskiego ograniczone w żadnym zakresie. W konsekwencji właści-

¹⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 1, s. 38, 61, 64, 67; ibidem, sygn. 2, s. 40, 85.

²⁰ W. Maisel, *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, Poznań 1961, s. 142–147.

²¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Dokumenty z Tek Jana Glinki, k. 4; *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 117.

²² Archiwum Państwowe w Białymstoku, Dokumenty z Tek Jana Glinki, k. 4; *Kopia prawa magdeburskiej Białostockiej*, [w:] A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacową...*, s. 150: „czynsze jednak i inne dziedzicowi temcznemu z dawna należące powinności swoim trybem i zwyczajem zachowane być mają, ani namienione wolności, prawa onym w najmniejszym punkcie szkodzić nie mogą”.

²³ Błędnie przypuszcza więc Elżbieta Kowecka (op. cit., s. 55), że „do jakiś doraźnych robót, zwłaszcza w ogrodzie, musieli być używani chłopci pańszczyźniani”. Wobec obowiązku świadczenia pracy przez mieszczan, chłopcy wykorzystywani byli przy pracy folwarcznej.

²⁴ W 1737 r. obowiązek podwód został ograniczony, urzędnicy Branickiego mieli obowiązek złożenia pisemnego zlecenia z podpisem marszałka dworu lub administratora dóbr, a 22 lata później powinności te ograniczono do obszaru siedmiu kilometrów od miasta. *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 115; 124–125; Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 122, s. 2, 4. Wzmianka o najstarszym znanym administratorze dóbr pochodzi z 1719 r., a był nim Franciszek Oleszkiewicz. Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział I, Zbiory Zygmunta Glogera, sygn. 14, s. 306.

²⁵ Przykładowo w 1772 r. Izabela Branicka wydając regulacje dla Antoniego Patyńskiego odnotowała: „nikt nikogo podczas targów zdzierał y pod żadnym pretextem brać nie ważył się targowego, dla polepszenia targow teraz zniesionego, chyba by nowe ustanowienie moje z czasem nastąpiło”. *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 115, 124, 125.

ciela swobodnie tworzyli i likwidowali nowe urzędy, które ingerowały w system sądowniczy, a także w zarząd miejski. Powołany był m.in. nieprzewidziany w przywileju urząd landwójta, gubernatora, także wielokrotnie osoby pozbawione formalnego tytułu otrzymywały od właściciela szerokie kompetencje ingerujące w samodzielne funkcjonowanie miasta.

Powyższe zjawisko, polegające na ingerencji Branickich w wewnętrzne sprawy miasta, jest pierwszą przesłanką utrudniającą odtworzenie struktury białostockich władz miejskich. Drugi problem wiąże się wątpliwościami terytorialnymi. Wszystko wskazuje na to, że obszar Białegostoku nie był jednolity pod względem organizacyjnym. Niewątpliwie lewobrzeżna (na południowo-zachód od rzeki Białej) część zabudowy wchodziła w skład miasta. Tymczasem obszar prawobrzeża składający się z osady Bojar, ulicy Zamkowej, Kleidorf, Nowego Miasta oraz Przedmieść Wasilkowskich miał nie do końca sprecyzowany status²⁶. Po trzecie, ogromna liczba Żydów i żołnierzy skutkowała ich autonomiczną pozycją.

2. Struktury administracyjne funkcjonujące w Białymstoku

W Białymstoku istniały cztery równoległe struktury administracyjno-sądowe. Informacja o tym zachowała się w umowie dotyczącej działań podejmowanych podczas pożarów na terenie Białegostoku, zawartej pomiędzy „batalionem Fizylierów artylerii koronnej” oraz przedstawicielami „zwierzchności dworskiej” z 9 lipca 1777 r. W dokumencie skierowanym do oficerów szczegółowo wyjaśniono skomplikowany ustrój miejski. „Trojaki gatunek w Białymstoku iest obywatelów – mieszczanie landwojta swego, obywatele z Nowego miasta y z Bojar wojta, a żydzi starszego swego maią”²⁷. Każdy z trzech wymienionych przedstawicieli władzy lokalnej był uprawniony do zarządzania wspólnotą oraz sprawowaniem jurysdykcji sądowniczej. Czwartą, przemilczaną w cytowanych słowach grupą byli żołnierze, którymi dowodził oraz sądził w zastępstwie hetmana wielkiego koronnego (za życia Jana Klemensa Branickiego) komendant garnizonu białostockiego lub dowódca oddziału²⁸.

²⁶ Interesujący może być fakt, że rzeka Biała stanowiła granicę pomiędzy Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim. *Relacja Stephana Schultza z podróży do Polski w 1747 odbytej razem z Bennewitzem, [w:] W poszukiwaniu żydowskich kryptochrześcijan. Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczypospolitej w latach 1730–1747*, tłum. i oprac. Jan Doktor, Warszawa 1999, s. 233–236; K. Łopatecki, W. Walczak, op. cit., s. 22–33.

²⁷ *Описане рукописнаго отделения, вып. IV, s. 127*. Zastosowanie w praktyce powyższych regulacji miało miejsce m.in. w 1780 r., kiedy to „żołnierze od batalionu tu konsystującego lubo w prętkę na ratunek do pieczurek przybyli” i skutecznie ugasili pożar. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Korespondencja, LXV/1, k. 304v.

²⁸ Dowódcą garnizonu białostockiego był generał Stanisław Łętowski, który od 1749 r. pełnił urząd

w niedzielę dnia 28 miesiąca szwat 539 roku (czyli 14 lutego 1779 r.)³⁰. Następnie zarządzenie to zostało rozpowszechnione wśród żołnierzy stacjonujących w Białymstoku.

Z powyższej przytoczonych dokumentów najbardziej zaskakuje wyodrębnienie struktury tzw. Starego i Nowego Miasta czego dotychczasowa literatura przedmiotu nie uwzględnia. Przykładowo Józef Maroszek uważa, że przywilej miejski z 1749 r. był wydany m.in. w celu powiększenia terytorialnego miasta o lewobrzeżne przedmieścia³¹. Jeszcze dalej w interpretacji posunął się Adam Dobroński, który uznał, że wspomniany przywilej dotyczył założenia Nowego Miasta obok istniejącego po drugiej stronie rzeki Starego Miasta Białystok³². Tymczasem jedynie tzw. Stare Miasto było objęte strukturą miejską, pozostała część traktowana była jako przedmieścia – wsie, które posługiwały się prawem miejskim³³.

Ten dualizm organizacyjny potwierdzają nie tylko dwa wyżej cytowane dokumenty. Akt normatywny dotyczący ograniczenia prostytucji w mieście z 1752 r. był adresowany do gospodarzy mieszkających „tak w mieście jako i na Bojarach”³⁴. W świetle zachowanych danych podatkowych z 1776 r. dotyczących wybierania podymnego i czopowego wiemy, że do obszarów niewchodzących w skład miasta Białystok, należały ulice Kleindorf, Zamkowa (Milegras), Nowolipie oraz Bojary. Notabene obszary te płaciły wyższą stawkę podatkową (za jeden dym 75 groszy, w mieście zaś 60 groszy)³⁵. W 1785 r. odnotowany był Idzi Jazłowiecki jako „starszy cechu nowomiejskiego”, znajdował się zatem poza miejską strukturą cechową³⁶. Natomiast w roku 1789 samorząd białostocki wystąpił do Izabeli Branickiej z propozycją, aby przyłączyć do miasta Kleindorf i Nowolipie, w zamian za co deklaruje się do więk-

³⁰ Za pomoc w odczytaniu hebrajskiego tekstu dziękuję mgr Ewie Wroczyńskiej. Wymieniony Jehoszua Falk zawarł 12 IX 1756 r. ugodę między kahałami Tykocina i Orli w sprawie nowego oszacowania pogłównego królewskiego. *Pinkas kahal Tiktin 381–566. Haskamot, hachlatot we-takanot kefi shehetikan min ha-pinkas ha-mekori sze-awad be-Szoa Israel Halperin*, t. I, wyd. M. Naday [M. Kacykiewicz], Jeruzalajim 1996, nr 112, s. 64–65.

³¹ J. Maroszek, op. cit., 3, s. 11. Podobnie: A. Oleńska, *Jan Klemens Branicki. Sarmata nowoczesny. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011, s. 210–211. W ogóle nie rozróżniają organizacyjnie tych dwóch części autorzy monografii Białegostoku: H. Mościcki, op. cit.; A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacowaq...* (powtórzone informacje w: A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok w czasach Branickich*, s. 95–178. Błędnie interpretowano organizację miejską również w pracy: K. Łopatecki, W. Walczak, op. cit., s. 60–61.

³² A.Cz. Dobroński, *Nowe Miasto, „Medyk Białostocki”* 2011, nr 104, s. 26–27.

³³ A.K. Holsche, *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu- Ostpreußen: nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, Bd. I, Berlin 1800, s. 138–139.

³⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 1, s. 28.

³⁵ Ibidem, sygn. 2, s. 81. Zachował się również w odpisie zniszczony w 1944 r. rejestr podatkowy (dymowy) z 1775 r., gdzie również istniało zróżnicowanie wysokości podatku w zależności od miejsca położenia budynku. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 118, s. 24–28, 32.

³⁶ J. Maroszek, op. cit., 3, s. 12.

szego udziału w procesie brukowania rynku³⁷. Propozycja została odrzucona, co wynika z dwa lata później przeprowadzonej lustracji miasta Białegostoku wykonanej przez sędziego grodzkiego brańskiego Władysława Markowskiego. Odnosił on, że Bojary, Nowe Miasto, Nowolipie i pałac są wyłączone z obszaru miasta, co pociąga zmiany w wymiarze podatku (przede wszystkim skórowego)³⁸. Nie był to bynajmniej mały obszar – w świetle bardzo szczegółowego spisu sporządzonego w 1793 r. w prawobrzeżnej części Białegostoku pobudowanych było 87 gospodarstw³⁹.

Odrębności te zostały zlikwidowane w okresie zaboru pruskiego, kiedy to władze Kamery Wojny i Domen ujednoliciły strukturę miejską i próbowały włączyć do terenu miejskiego nawet obszar pałacu⁴⁰. Potwierdza to załącznik do kontraktu dzierżawy miasta Białegostoku zawarty pomiędzy Kamerą Wojny i Domen a Izabelą Branicką w 1802 r. Na podstawie dokumentu Granice, czyli obwód tejże dzierżawy, wiemy, że nadal całe założenie pałacowo-ogrodowe było wyłączone spod struktur miejskich, natomiast wszystkie przedmieścia zapisano już w skład miasta⁴¹.

Podsumowując, miasto Białystok otoczone było od północy i zachodu rozległymi przedmieściami, które nie tworzyły jednak odrębnej struktury miejskiej jako Nowe Miasto. Być może takie zamierzenia były, o czym świadczy nadanie głównej ulicy po prawej stronie rzeki Białej nazwy Nowe Miasto, co często zwodziło osoby przyjezdne⁴². Pomysłu tego w sensie organizacyjno-prawnym jednak nie zrealizowano. Dlatego właściwym byłoby posługiwanie się terminem „miasto Białystok” – „przedmieścia”, nie zaś mylnymi w odbiorze pojęciami „Stare Miasto” – „Nowe Miasto”. Istnieje przy tym możliwość, że prawobrzeżne przedmieścia hetman traktował jako miasto prywatne. Jednakże na podstawie zanalizowanych dokumentów brak informacji o jakichkolwiek innych urzędach oprócz wspomnianego „wójta”.

³⁷ Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 368, s. 1–2.

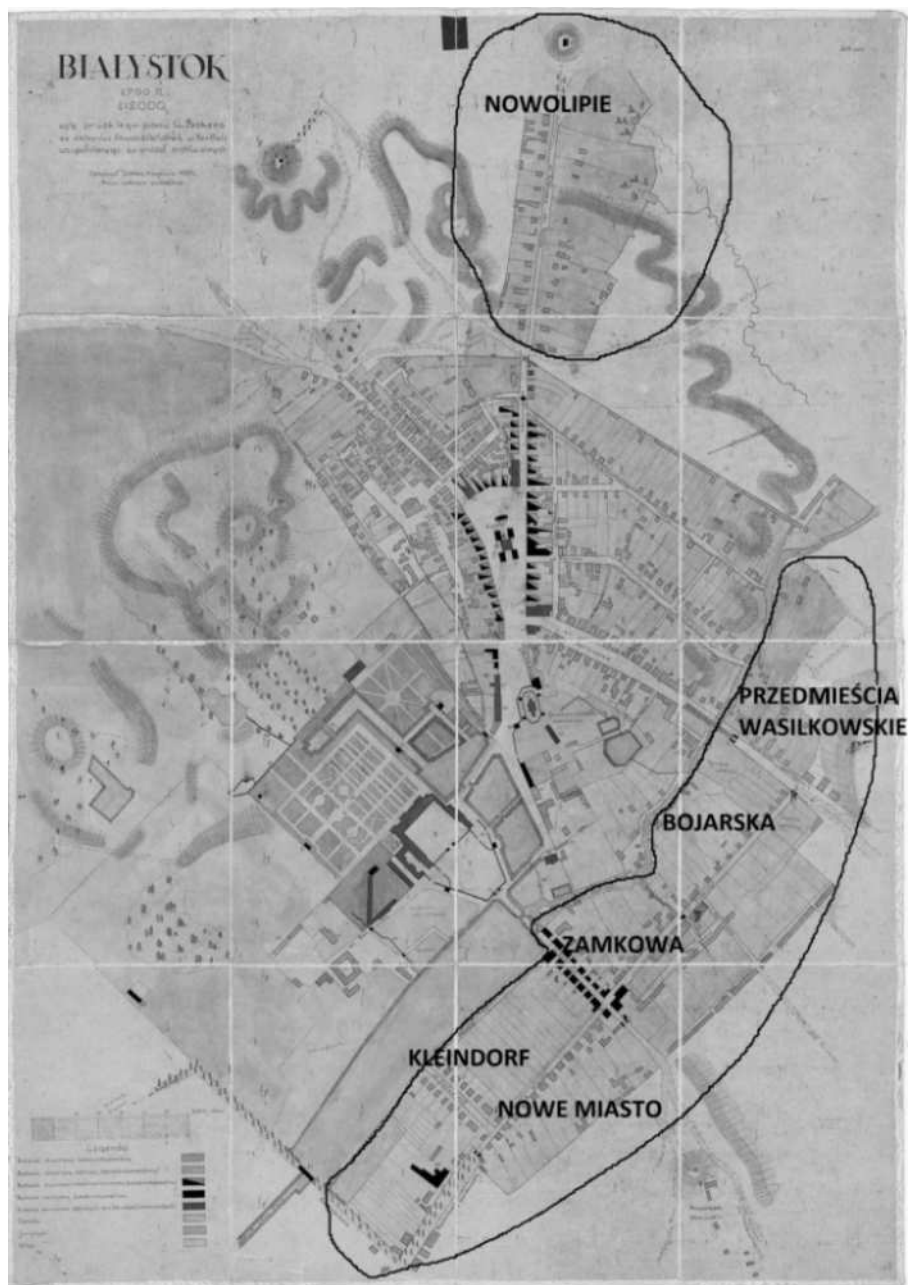
³⁸ Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 368, s. 4; por. J. Sobczak, *Sejmiki województwa podlaskiego po reformie w r. 1791*, „Studia Historyczne” 1986, nr 4 (29), s. 539; E. Danowska, *Podatek skórowy i od rzezi 1789–1793*, „Studia Historyczne” 2006, nr 2 (49), s. 139–152.

³⁹ *Kwaterlista od lejtkompanii 1go bat. z regimentu 5go fizylierów*, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Militaria, pudło 9, karty niepaginowane.

⁴⁰ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen w Białymstoku, sygn. 2305, 2450.

⁴¹ Ibidem, sygn. 2318, s. 283.

⁴² A.F. Büsching, *Geografia Królestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego tudzież innych Prowincyi do nich należących*, Warszawa 1768, s. 150–151: „Białystok, miasto, dzielące się na Stare y Nowe. 1753 prawie całe miasto zgorzało. Na Nowym Mieście, sliczny iest Zamek, z Ogrodem barzo dobrze założonym, należący Hrabi Branickiemu. Można go nazwać Polskim Versailles”, por. *Neue Erdbeschreibung*, T. 1, Bd. 2: A.F. Büsching, *Welcher das ganze russische Reich, Preußen, Polen, Hungarn, und die europäische Turkey, mit den dazu gehörigen und einverleibten Ländern, enthält*, Bohn 1760, s. 1014, zob. również J. Bernoulli, *Podróż po Polsce 1778*, [w:] *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. I, oprac. W. Zawadzki, Warszawa 1963, s. 345: „Mile rzucają się w oczy piękne bramy miejskie, rynek, a także całkowicie świeżo wybudowane Nowe Miasto”.

Ryc. 3. Przedmieścia Białegostoku w okresie staropolskim

Źródło: Plan miasta wykonał Jan Glinka, naniesione na mapie przedmieścia autorstwa Karola Łopateckiego. Zob. *Białystok oczami kartografa*, oprac. A. Gawroński, Białystok 2011, s. 8.

Oprócz tego podziału geograficznego w Białymstoku odrębną strukturę mieli Żydzi i żołnierze. Te dwie grupy społeczne łącznie mogły liczyć więcej niż połowę mieszkańców Białegostoku.

Pewną specyficzną grupą osób byli urzędnicy pałacowi, dworzanie i rzemieślnicy zatrudnieni przy pałacu, którzy mieszkali w mieście. Ich sytuację prawną uregulowały akty z lat 1737–1745. Zostali oni zrównani w prawach i obowiązkach z innymi mieszczanami. Zostali jedynie uwolnieni od podatków miejskich, ale „od żonek iednak pogłowne do miasta płacić powinni”⁴³. Izabela Branicka starała się utrzymać taki stan rzeczy po III rozbiórze Rzeczypospolitej. W 1802 r. adwokat hetmanowej zwracał się do Fryderyka Wilhelma III o wydanie rezolucji, w której znajduje się potwierdzenie, że pałac nie stoi na gruntach miejskich i należy do wsi Słoboda. Dlatego też zarówno budynki, jak i słudzy i dworzanie zwolnieni być powinni z wszelkich podatków miejskich⁴⁴.

3. Landwójt i burmistrz

W cytowanym dokumencie z 1777 r. zaskakuje brak informacji o burmistrzu, którego zmarginalizowano do osoby podporządkowanej landwójtowi. Tymczasem według przywileju miejskiego i prawa magdeburgskiego to właśnie ten urzędnik posiadał najszerze kompetencje. Co więcej, zakres uprawnień burmistrza i rady miejskiej potwierdził *Instruktarz* ogłoszony 13 kwietnia 1745 r. przez Jana Klemensa Branickiego. W dokumencie tym uszczegółowiono zasady wyboru władz miejskich, powinności mieszczan, wprowadzono przepisy przeciwpożarowe oraz normy prawne uzupełniające obowiązujące w mieście prawo magdeburgskie⁴⁵.

Według tego zarządzenia burmistrz był wybierany na jednoroczną kadencję, co każdorazowo następowało w Wielką Środę. Uprawnione do głosowania było „całe pospólstwo”, co rozumiano jako posiadaczy nieruchomości miejskich wyznania chrześcijańskiego. Do wyborów dopuszczono również jednego przedstawiciela kahału („starszy z kahału”). W tym samym czasie wybierano również ławników oraz rajców „gmińskich”⁴⁶. Wybór polegał na zgłoszeniu sześciu kandydatów, wśród których na zasadzie większości głosów wybierano

⁴³ *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 116, 124–125.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen w Białymstoku, sygn. 2196, k. 198–199; A. Małek, *Izabela Branicka a władze pruskie 1795–1802*, „Gryfita” 1994, nr 2, s. 3.

⁴⁵ *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 113–116. Istotną informacją wskazującą, że *Instruktarz* obowiązywał do końca okresu staropolskiego jest wpisanie jego treści do ksiąg miejskich białostockich. Dokument znajduje się po wpisie z 28 VI 1795 r. Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 2, s. 89–93.

⁴⁶ P. Czyżewski, *Gmiński – zapomniany urzędnik miejski*, [w:] *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003, s. 344–345.

burmistrza; nie był przy tym doprecyzowany skład ani sposób wyboru rady. Praktykę wyborów możemy odtworzyć na przykładzie zebrania, które miało miejsce 9 marca 1774 r.⁴⁷ Generalnie odbyło się ono zgodnie z *Instruktarzem*. Czynności urzędowe poprzedzone zostały mszą świętą, po której wszyscy zainteresowani przeszli do ratuszu. Tam wpisano do specjalnej księgi po trzech kandydatów do każdego urzędu. Wybrano wówczas burmistrza (Andrzeja Jedlińskiego), czterech ławników oraz dwóch radnych gmińskich. W dokumentach jednak tytułatura urzędników była bardzo zmienna – raz tytułowano ich radnymi, innym razem „ławicą”, czasem „gmińskimi”⁴⁸.

Ryc. 4. Podpisy starej i nowej rady miejskiej pod wynikami wyborów (1774)

Listę rady miejskiej z okresu staropolskiego znamy wrywkowo ze względu na szczątkowo zachowaną dokumentację⁴⁹. Źródła historyczne najstarszego znanego z imienia i nazwiska burmistrza białostockiego wymieniają Stanisława Bieleckiego (1728 r.). Oprócz tego znamy nazwiska 14 burmistrzów, byli to: Maciej Zaleski (1740, 1744), Jan Hołubowski (1745), Wojciech Bielecki (1747), Maciej Zalewski (1749), Jan Hołubowski (1750), Szymon (H)aczkowski (1751), Antoni Borsuk (1752, 1754, 1757), Jakub Jasiński (1755), Wojciech Bielecki (1756), Maciej Czudowski (1758, 1759), Wojciech Jabłoński (1760, 1762, 1765, 1766, 1767, 1768, 1772), Andrzej Je(d)liński (1763, 1770, 1773,

⁴⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 3, s. 49–50.

⁴⁸ Por. procedurę wyboru władz miejskich w podlaskim mieście Knyszyn. L. Gołaszewski, *Przepisy prawa miejskiego a wybory władz w Knyszynie (XVI – pocz. XVIII w.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, nr 2 (6), s. 109–132.

⁴⁹ A. Sztachelska, *Trzy księgi...*, s. 121–142.

1775), Marcin Kozłowski (1776, 1777, 1781, 1784, 1785, 1786), Augustyn Puchalski (1793)⁵⁰. Najpóźniej, od 1737 r. rozpoczęto zaś prowadzenie ksiąg miejskich białostockich⁵¹. Bardzo prawdopodobne jednak, że istniały starsze księgi miejskie, które zostały spalone w wyniku pożaru z 1753 r.⁵²

W świetle *Instruktarza* burmistrzowi przysługiwało 60 zł rocznego wynagrodzenia, co było raczej symboliczną kwotą⁵³. Miał on prawo wydawać zarządzenia miejskie, których nieprzestrzeganie skutkowało karą (w dzisiejszej terminologii mandatem) w wysokości 3 grzywien (144 gr, co stanowiło równowartość 4 zł i 24 gr). Podobna sankcja przewidziana była wobec osób które nie przybyły na „schadzkę” (zebranie) zwołaną przez burmistrza⁵⁴.

W Białymstoku nie było rozróżnienia na sądy radzieckie i ławnicze. W źródłach określano je jako sądy burmistrzowskie, w których uczestniczyli członkowie rady miejskiej (ławnicy i rajcy gmińscy). Zasiadanie w białostockich organach sądowych było dobrze płatne, co może wyjaśniać niskie uposażenie burmistrza. Osoba wnosząca sprawę przez złożenie pozwu musiała pisarzowi zapłacić 6 gr, sądowi zaś przed rozpoczęciem sprawy sądowej dodatkowo 12 gr oraz 1 zł (30 gr) przed wydaniem dekretu. Jeżeli jedna ze stron chciała złożyć apelację powinna zapłacić 12 gr, podobna cena była za złożenie protestacji i manifestacji, natomiast dokonanie transakcji nieruchomości było znacznie droższe i kosztowało 1 zł (30 gr).

W świetle *Instruktarza* sąd miejski w Białymstoku mógł sądzić zarówno w sprawach cywilnych jak i karnych⁵⁵. „Sprawy potoczne [cywilne – dop. K.L.], mianowicie o szkodę w polu lub kradzież w domu, zwady, swary, uderzenie y tym inne podobne iako tez y kryminalne, (...) sądzić magistrat powinien”⁵⁶.

⁵⁰ Na podstawie: A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacowq...*, s. 24–49.

⁵¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 1, k. 2; por. A. Sztachelska, *Źródła do dziejów miasta Białegostoku w XVII i XVIII w. (do 1795 r.)*, „Rocznik Białostocki” 1972, nr 11, s. 307–308; A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacowq...*, s. 24–26.

⁵² 20 VIII 1767 r. wniesiono do ksiąg miejskich protestacje, w którym władze miejskie zeznały, że więcej niż półtoratysiąca dokumentów zostało zniszczonych przez „myszy i szczury, co popsuły papiery na drobne kawałki”. Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 1, s. 101.

⁵³ W tym czasie zwykły szeregowy piechur otrzymywał 189 zł, po potrąceniu 114 zł. T. Ciesielski, *Problematyka badań nad skarbowością polską i litewską czasów saskich (lata 1717–1764)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, nr 12, s. 105.

⁵⁴ *Описане рукописнаго отделе́ния*, вып. IV, s. 113–114.

⁵⁵ W Rzeczypospolitej podział spraw na cywilne i karne wynikał z rodzaju sankcji grożących za popełnienie czynu niedozwolonego. „Cywilne albo padają na majątek lub worek przestępcy, albo na czasowe górne więzienie. Kryminalne ciągną za sobą utratę życia lub części ciała, czci, honoru, dóbr, chłostę na ciele, albo więzienie głębsze”. T. Ostrowski, *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784, s. 378–379; por. Z. Zdrójkowski, *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956, s. 68, 111–112; K. Bukowska, *Tomasz Drezner polski romanista XVII wieku i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce*, Warszawa 1960, s. 161.

⁵⁶ *Описане рукописнаго отделе́ния*, вып. IV, s. 116; Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 2, s. 92.

Był on właściwy do rozstrzygnięcia sporów pomiędzy katolikami a Żydami⁵⁷. W sprawach cywilnych sądy miejskie rozpatrywały spory niezależnie od pozycji stanowej w sprawach dotyczących majątków znajdujących się na obszarze miejskim⁵⁸. Pierwotnie, do 1756 r., sądy burmistrzowskie odbywały się w prywatnych domach burmistrzów, później mieściły się już w wybudowanym na terenie rynku ratuszu miejskim⁵⁹.

W świetle zachowanych trzech ksiąg miejskich (jednej burmistrzowskiej i dwóch landwójtowskich) wyraźnie widać, że powyżej opisane reguły nie przystawały do praktyki⁶⁰. Do mniejszości należą postępowania, w których burmistrz sam z radą rozsądzał sprawy. Najczęściej sądy przeprowadzał landwójt, nierzadko w składzie mieszanym, gdzie oprócz landwójta obecny był burmistrz oraz ławnicy i rajcy gmińscy⁶¹.

Nie wiemy, kiedy właściciele miasta po raz pierwszy powołali landwójta. Z dużym prawdopodobieństwem był to jednak rok 1769, kiedy Jan Klemens Branicki mianował na ten urząd Antoniego Wroczyńskiego. W wydanym wówczas dokumencie odwołano się do przywileju miejskiego z 1760 r. (w którym nie było wzmianki o tym urzędzie) i odnotowano „urząd landwójtostwa dotąd wakujący”⁶². Wówczas też szczegółowo poinformowano o zakresie kompetencji tego dożywotniego urzędnika. Wskazano przede wszystkim zadania sędownicze: „w zachodzących między mieszczanami różnicach, kontrowersjach lub obopólnych pretensjach i sprawach wszelkich, rozrządzenia potrzebujących, jako też dla ukarania zbrodni i exceptów”. W założeniu więc landwójt przejmował sędownictwo w sprawach cywilnych i karnych z rąk burmistrza i rady. Mogło to wywołać opór, dlatego nakazano wszystkim mieszkańcom miasta (w tym Żydom) aby nie kontestowali wydanych przez niego orzeczeń sądowych⁶³. Z okresu staropolskiego oprócz Antoniego Wroczyńskiego pełniącego tę funkcję w latach 1769–1772, landwójtem był Jan Borsukiewicz (1773–1783) oraz Franciszek Ratkowski (1784–1795)⁶⁴. Izabela Branicka wzmoc-

⁵⁷ Powyższe rozwiązanie zmieniało dotychczasową praktykę, o czym świadczy dokument z 1711 r., w którym zatwierdzono, że w razie sporu pomiędzy żydem a chrześcijanką sądem właściwym był sąd zamkowy (dominalny). J. A. Moszyński, *Podróż do Prus, Saksonii i Czech odbyta w roku 1838–1839*, t. I, Wilno 1844, s. 264–265.

⁵⁸ T. Opas, *Własność w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, nr 1 (22), s. 41.

⁵⁹ A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za palacow...*, s. 32.

⁶⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 1–3.

⁶¹ A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za palacow...*, s. 25–28; A. Sztachelska, *Białystok w okresie działalności Jana Klemensa Branickiego*, s. 73–74.

⁶² H. Mościcki, op. cit., s. 250, podaje pozbawioną informacji źródłowej adnotację, że landwójtem przed 1769 r. był niejaki Andruszko.

⁶³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, 2, s. 8–9; A. Sztachelska-Kokoczek, *Antoni Wroczyński – landwójt Białegostoku*, „Echa Bojar” 2001, nr 4, s. 8.

⁶⁴ Na podstawie: A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za palacow...*, s. 24–49.

niła finansowo ten urząd nadając w 1773 r. w uposażenie Borsukiewiczowi dwie włóki ziemi⁶⁵.

Jaki cel przyświecał powołaniu tego urzędu? Sądzę, że przede wszystkim chodziło o ograniczenie apelacji do zwierzchności dworskiej. W dokumencie zaznaczono jedynie, że „dekrety wszelkie kryminalne na śmierć skazujące lub na utratę honoru i dobrej sławy bez mojej własnej aprobaty (...) nie były do egzekucji przeprowadzone”⁶⁶. Być może sąd landwójtowski miał być sądem drugiej instancji lub w przypadku połączenia sądu landwójta i burmistrza, ich wyrok (w pierwszej instancji) był ostateczny⁶⁷. Ponadto powołanie landwójta pozwalało na większą kontrolę administracji dworskiej na wymiar sprawiedliwości. Było to również remedium na ograniczenie łapówkarstwa (na co zwrócono w dokumencie uwagę) oraz zwiększenie kwalifikacji wymiaru sprawiedliwości⁶⁸.

Urząd landwójta nawiązywał do funkcjonowania innych miast podlaskich. W szczególności za wzorec mógł posłużyć Tykocin (będący również w posiadaniu Branickich). W mieście tym istniał zarówno okresowo wybierany przez mieszczan burmistrz, jak też dożywotnio powoływany landwójt. Sprawy sądowe rozpatrywane były dwa razy w tygodniu. W piątki były to sądy landwójtowskie z burmistrzem i rajcami, natomiast w środy sądził burmistrz z landwójtem i rajcami. Od wyroków tych można było apelować do sądów zamkowych⁶⁹. Niestety, badacze miasta Tykocina nie są w stanie rozgraniczyć kompetencji obu sądów. Podobnie sytuacja wygląda w obecnym stanie badań w odniesieniu do Białegostoku i tam funkcjonujących sądów.

4. Wójt przedmieść

O wójcie „rządzającym” na przedmieściach posiadamy znikome dane, co jest skutkiem złego stanu zachowania archiwaliów białostockich. Jednym z wyjątków jest *Inwentarz generalny* sporządzony po śmierci Jana Klemensa Branickiego. W świetle niego „Miasto Białystok płaci” właścicielowi według ustaleń rewizora, burmistrza i rajców 270 zł, natomiast „z bojarskiej ulicy bojarowie płacić byli powinni ogólnie 77 zł, a że Kodeński oberstrażnik pokłada prawa”

⁶⁵ Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, 128, s. 1.

⁶⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, 2, s. 8.

⁶⁷ Nierzadko landwójt sądził nie tylko z radą miejską, ale również z wicelandwójtem białostockim. Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, 2, s. 52.

⁶⁸ O pełniących w Białymstoku funkcję landwójta wiemy stosunkowo niewiele. Antoni Wroczyński był jednak tytułowany burgrabią ziemi wiskiej, tym samym była to osoba znająca się na prawie i obeznana z funkcjonowaniem wymiaru sprawiedliwości. *Volumina legum*, t. VII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 125.

⁶⁹ M. Choińska, op. cit., s. 45.

od Branickiego na zmniejszenie kwoty o 15 zł, dlatego zobowiązanie ustalono na 62 zł⁷⁰. Z powyższego wynika, że Bojary było odrębnym tworem organizacyjnym i w przeciwieństwie do miasta Białystok rządzącego się przy pomocy burmistrza i rajców, przedstawicielem bojarów był oberstrażnik Wojciech Kode(y)ński, określony w akcie z 1777 r. jako wójt. Nie mamy do czynienia z osobą anonimową, według inwentarza był to najzamożniejszy bojar posiadający znaczne nieruchomości, które wynajmował innym, zabudowania mieszkalne otrzymał mocą przywileju z 1770 r. na własność⁷¹. W świetle częściowo zachowanej korespondencji z lat 1774–1794 był on tytułowanym łowczym białostockim. Co interesujące w nadaniu dla niego ziemi w leśnictwie bielskim (rok 1776) odnotowano, że był urzędnikiem Branickich w trzecim pokoleniu, co może wskazywać na dziedziczość pełnionej funkcji wójtowskiej⁷². Do jego obowiązków należało organizowanie polowań, opieka nad lasami i zwierzyńcem, nadzór nad myśliwymi, przygotowaniem drewna, zarządzanie podwodami⁷³. O tym, że sprowadzeni przez Branickiego bojarzy mieli odrębną strukturę administracyjną, może również świadczyć fakt, że we wsi Skorupy w 1748 r. bojarzy budowali chatę, dla jak to określono w źródle, „chorążego bojarzkiego”⁷⁴.

W 1779 r. odpowiedzialnym za przedmieścia (bez użycia słowa „wójt”) był Antoni Korybut⁷⁵. W przeciwieństwie do łowczego białostockiego Wojciecha Kode(y)ńskiego nie należał do elity miejskiej. Był on rzemieślnikiem – siodlarzem. Rok wcześniej zwrócił się do Izabeli Branickiej o pomoc finansową, gdyż nie miał z czego utrzymać rodziny. Jego nieszczęście pogłębił fakt, że zdechły mu konie, a budynki w których mieszkał wymagały remontu. Możliwe jest, że wówczas Izabela Branicka postanowiła odciążyć z obowiązków Wojciecha Kodyńskiego i w zamian za wynagrodzenie wyznaczyć Korbuta wójtem przedmieść białostockich⁷⁶.

Podkreślić należy, że opisywanego urzędu wójta nie należy utożsamiać z wójtem występującym w większości miast Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Białymstoku był to urząd całkowicie podległy właścicielowi, nie był on też hierarchicznie wyższy (a wręcz przeciwnie) od landwójta. Pewnego podobieństwa można upatrywać do funkcjonującego w Królestwie Pruskim

⁷⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, 122, k. 204.

⁷¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, 122, k. 183v–184, 186v–187v.

⁷² Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 128, s. 2.

⁷³ Ibidem, 315 (s. 287a), 316 (s. 47–48, 79) 317 (k. 14, 16v), 370 (s. 6), 372 (s. 10, 14, 21), 375 (s. 8, 18, 21, 24), 376 (s. 4); I. Kulesza-Woroniecka, *Współpracownicy Izabeli Branickiej w latach 1771–1808*, „Studia Podlaskie” 2012, nr 20, s. 166.

⁷⁴ Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 315, s. 177.

⁷⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Militaria, pudło 9, karty niepaginowane.

⁷⁶ Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 400, s. 1.

wójta sądowego, który administrował obszarami wiejskimi miasta⁷⁷. Ta atrakcyjna analogia stanowi jedynie hipotezę, która wymaga weryfikacji.

5. Władze kahalne

Decyzję o sprowadzeniu do Białegostoku dużej liczby kolonistów żydowskich podjął Stefan Branicki. W 1691 r. wydzielono dla nich specjalną dzielnicę na terenie części ziem pozyskanych w 1691 r. od Kościoła katolickiego. 11 lipca 1692 r. doszło do uregulowania sytuacji prawnej Żydów w Białymstoku – zezwolono im wówczas na posiadanie świątyni i cmentarza⁷⁸. Według Józefa Maroszka w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVII w. przybyła duża grupa osadników żydowskich z Brześcia Litewskiego. W efekcie nastąpiły napięcia na tle ekonomicznym i religijnym, a ich kumulacją było posądzenie Żydów o mord rytualny. Według źródeł chrześcijańskich sześciolatek Gabriel urodzony 22 marca 1684 r. został uprowadzony przez arendarza żydowskiego ze Zwierek – Szutkę – do Białegostoku, gdzie też został zabity⁷⁹. Niezależnie od zachodzących napięć ludność żydowska bardzo szybko zaczęła odgrywać coraz większą rolę w rozwoju miasta⁸⁰. O ich pozycji ekonomicznej oraz potencjale demograficznym świadczy budowa w 1718 r. domu modlitwy (*bet midrasz*) na terenie miasta⁸¹.

Już z 1711 r. pochodzi dokument wystawiony przez kahał białostocki, w którym przyjmował od Teresy Wydrzyckiej 1 000 zł, w zamian za co miał w skali rocznej wypłacać 10% przekazanej sumy, a po śmierci pożyczającej odsetki miały być zmniejszone o 25%. Ważna informacja znajdowała się na końcu dokumentu, w świetle której właściwy rzeczowo do rozpatrywania ewentualnych sporów miał być sąd dworski⁸². Tym samym wydaje się, że już na

⁷⁷ A.B. Małek, *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1798–1807*, Warszawa 2007, s. 134.

⁷⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen w Białymstoku, sygn. 2466, k. 8–8v; Z. Romaniuk, *Żydzi białostoccy do 1915 roku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. V, Białystok 2001, s. 147–149.

⁷⁹ J. Maroszek, *Przykahałek żydowski w Białymstoku 1658–1795*, [w:] *Białystok Mayn Heym*, red. D. Boćkowski, Białystok 2013, s. 11–14.

⁸⁰ Branicy niejednokrotnie brali w obronę Żydów posądzanych o mordy rytualne. Przykładowo w 1753 r. arendarz janowski Kiwa został oskarżony o taką zbrodnię. Jan Klemens Branicki zwracał się do swoich urzędników o udzielenie mu protekcji. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 317, s. 30. Natomiast w odwecie za pogrom Żydów (wynikających z insynuacji o mord rytualny) w Tyczynie, w których prowodyrem był miejscowy proboszcz Słomiński, Branicki cofną duchownemu uposażenie. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 359, s. 4.

⁸¹ A. S. Herszberg, *Pinkas Bialistok*, t. 1, New York 1949, s. 85–86; idem, *Pinkas Bialistok*, t. 2, New York 1950, s. 39–40.

⁸² J.A. Moszyński, op. cit., s. 264–265.

Ryc. 5. Wmurowana tablica upamiętniająca Teresę Wydrzycką w białostockim kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny z 1717 r.

początku XVIII w. Żydzi wydzieleni byli spod władz miejskich białostockich i podlegali bezpośrednio pod zwierzchnią władzę zamkową⁸³.

Żydzi białostoccy mieli w obrębie kahału rozbudowaną strukturę urzędniczą, która została zreformowana przez Izabelę Branicką w 1777 r.⁸⁴ Gmina żydowska miała wybierać na cały rok oraz na każdy miesiąc z osobna odpowiednio „starszego rokowego” i „starszego miesięcznego”, którzy zarządzali gminą. Finanse natomiast powierzono „wiernikowi”, który wybierał podatki, wypłacał raty na ulokowanych w kahalach sumach pieniężnych. Zgodnie z dawniejszym zwyczajem wszelkie czynności powinny się odbywać w *bet midrasz'u*, pod ogólnym nadzorem władzy dworskiej⁸⁵.

W celu zabezpieczenia się przed defraudacjami, kasa kahalna miała trzy zamki, po jednym kluczu miał do niej wiernik, starszy rokowy i starszy miesięczny. Żydzi posiadali odrębne cechy rzemieślnicze, w 1777 r. był to cech

⁸³ Było to zgodne z przepisami prawa wprowadzonymi w 1539 r., kiedy to wojewodowie utracili przysługującą im jurysdykcję sądową nad Żydami zamieszkującymi dobra prywatne. Odtąd sprawy te sądziły sądy dominalne (zamkowe) lub z woli właściciela sądy miast prywatnych. M. Miłkojczyk, op. cit., s. 78–79; W. Uruszczak, *Ustawodawstwo sejmowe w sprawach Żydów z lat 1496–1572*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008, s. 277–278.

⁸⁴ *Przepis przyzwoitego w obywatelstwie dla kahału białostockiego do zachowania podany 1777 r. w Białymstoku*, [w:] A. Herszberg, op. cit., t. 1, s. 448–449; *Описане рукописнаго отделе́ния*, вып. IV, s. 129–132.

⁸⁵ Przykładowo komisarz generalny podlaski Gieszkowski unieważnił wybory do przykahałka chorskiego w 1777 r. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), *Teki Glinki*, 206, s. 7.

krawiecki, piekarski, cyrulicki oraz kuśnierski. Rabin zaś zgodnie z wolą właścicieli zobowiązany był do wyrażania zgody na ślub. Zwierzchność dworska nakazała im, aby sprawdzali kandydatów pod względem majątkowym. Przyszły mąż musiał prowadzić lub mieć pieniądze na założenie własnej działalności (np. handlowej poprzez założenie kramu), ewentualnie powinien być przygotowany zawodowo do pracy zarobkowej (nabycie umiejętności w rzemiośle)⁸⁶. Administracja żydowska prowadziła trzy księgi – pierwsza finansowa dotyczyła wpływów i wydatków kahału; w drugiej zapisywano wszystkich urzędników kahału; trzecia sądowa zawierała protestacje, manifestacje oraz dokumentację z procesów cywilnych i karnych⁸⁷.

W wewnętrznych sporach pomiędzy Żydami stosowano sąd kahalny (pod przewodnictwem starszego rokowego i starszego miesięcznego) lub sąd duchowny (pod przewodnictwem rabina), podczas którego wykorzystywano prawo talmudyczne⁸⁸. Jeżeli przedmiot roszczenia przekraczał 500 zł, przysługiwała wówczas „Apellacya od duchownego, żydowskiego y kahalnego sądu tuteyszego, według dawney ustawy, zawsze zostaje wolna do synagogi Tykockiey”⁸⁹. Ta pozostałość zwierzchnictwa kahału tykocińskiego jest interesująca, gdyż formalnie kahał białostocki uzyskał niezależność już w 1745 r., a w 1771 r. gmina ta uzyskała zwierzchnictwo nad osobami wyznania możeszowego w 59 ośrodkach, w tym Choroszczy i Gródku⁹⁰. Być może Izabeli Branickiej chodziło o odciążenie sądownictwa dominalnego z jednej strony, z drugiej zaś o zapewnienie względnej obiektywności przy wydaniu wyroków ze stosunkowo odległego Tykocina⁹¹.

Najsurowszą karę, jaką mogły wymierzać te sądy, stanowiło wygnanie, jednak zastosowanie jej mogło nastąpić jedynie za zgodą władzy zwierzchniej, Gdy by się inaczej kiedy stać miało, sprawcy takowey czynności, sztrofem [grzywną – dop. K.Ł.] karani będą, a iezeliby publiczną niewiadamo-

⁸⁶ Rabinem białostockim w czasach Jana Klemensa Branickiego był Lichtenstein Kielman Józefowicz (Lichtszteyn). Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 206 (s. 17, 20–21), 458 (s. 5).

⁸⁷ Najstarsze białostockie księgi kahalne (pinkas) pochodziły z lat 1730–1734. A.S. Herszberg, op. cit., t. 1, s. 86.

⁸⁸ M. Bałaban, *Ustrój gminy żydowskiej w XVI–XX w. (nowe badania naukowe)*, „Głos Gminy Żydowskiej” 1937, nr 1, s. 7, twierdził, iż ustrój gmin żydowskich kształtował się pod wpływem organizacji władz miejskich na prawie magdeburskim, ale w swej istocie oparty został na prawie żydowskim, którego wykładnią są Tora i Talmud oraz późniejsze komentarze rabiniczne, z najsłynniejszym kodeksem Józefa Karo oraz tradycją ustną, zob. *Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia*, oprac. A. Jakimi, Kraków 2005.

⁸⁹ *Przepis przyzwoitego w obywatelstwie dla kahału białostockiego do zachowania podany 1777 r. w Białymstoku*, [w:] A. Herszberg, op. cit., t. 1, s. 448–449; *Описание рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 131.

⁹⁰ Z. Romaniuk, op. cit., s. 152.

⁹¹ O relacjach pomiędzy kahałem białostockim a tykocińskim: A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych: w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002, s. 148–149.

ścią tych okrywał kahał, na cały tenże kahał zasłużona kara rozciągnie się”⁹². Przykład zastosowania tak surowej kary wobec Żydów znamy z orzeczenia sądu landwójtowskiego, które miało miejsce w 1769 r.⁹³ Wówczas rozpatrywano sprawę o morderstwo obywatela białostockiego Franciszka Martyniuka. O tę zbrodnię oskarżono czterech Żydów białostockich (Kopel Lejbowicz – syn, Lejba Ogrodnik – ojciec, Niszon Krawiec i Aron Samsonowicz) i wobec nich przeprowadzono postępowanie inkwizycyjne. Pomimo zastosowania tortur „żadnym sposobem przez zakamieniałą zatwardziałość żydowską pomieniony Lejba Ogrodnicki ojciec i Kopel syn jego, do niegodziwego uczynku swego (...) przyznać [się] nie chcieli”. Dzięki zeznaniom Arona Samsonowicza oraz służącej u Lejby Ogrodnickiego – Esterze, sąd uznał bliższą dowodową stronę skarżącej. W konsekwencji za winnych uznano syna i ojca, uniewinniając Niszona Krawca i Arona Samsonowicza. W wyniku postępowania Lejbę Ogrodnickiego uznano również winnym gwałtu na Esterze. Obu skazano na wygnanie z wszelkich dóbr Jana Klemensa Branickiego, publiczne ukaranie chłostą oraz konfiskatą całego majątku. Kahał białostocki był odpowiedzialny za spieniężenie majątku, wypłacenie kar pieniężnych (m.in. 100 zł zgwałconej dziewczynie) oraz zapewnienie bezpieczeństwa Aronowi Samsonowiczowi oraz Esterze⁹⁴.

6. Garnizon wojskowy

Odrębna struktura organizacyjna i sędownicza przynależała również żołnierzom, którzy podlegali prawu i sądownictwu wojskowemu, z możliwością apelacji przed sąd hetmański. Szczegółowo tę kwestię dla XVIII w. przedstawił Tomasz Ciesielski i Wojciech Organiściak, poniżej przedstawię jedynie kilka dodatkowych spostrzeżeń⁹⁵. Na wstępie podkreślić należy, że w sprawach kryminalnych, w których poszkodowanym lub oskarżonym był żołnierz sądził sąd wojskowy, natomiast w pozostałych sytuacjach właściwym był sąd miejski (burmistrzowski)⁹⁶.

Warto podkreślić, iż dyscyplina wśród oddziałów białostockich była dużo wyższa niż w innych miastach garnizonowych⁹⁷. Informuje o tym Michał

⁹² A. Herszberg, op. cit., t. 1, s. 448–449; *Описане рукописнаго отделе́ния*, вып. IV, s. 131.

⁹³ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 2, s. 11–15.

⁹⁴ Inny przykład kary wygnania dotyczył Żyda Borucha skazanego za złodziejstwo. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 363, s. 8.

⁹⁵ T. Ciesielski, *Armia koronna*, s. 128–147, 216–250, 391–419; W. Organiściak, *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001, passim.

⁹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi Miejskie Białostockie, sygn. 1, s. 24, 25, 38, 54–55, 57, 61, 64, 67, 88; Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Militaria, 10, karty niepaginowane.

⁹⁷ Przykładowo w Kamieńcu Podolskim kwaterunek wiązał się z licznymi nadużyciami, skargami

Starzyński, który może nieco na wyrost stwierdza: „Służba wojskowa odbywała się tu niemal z surowością pruskiej dyscypliny, łagodzonej tylko saską grzecznością i ogładą”⁹⁸. Odpowiedni poziom drylu wojskowego osiągnięto za sprawą istniejącego w tym mieście placu paradnego, na którym regularnie odbywały się musztry⁹⁹. Przede wszystkim jednak wzorowy jak na warunki polskie porządek wynikał z obecności hetmana wielkiego. Według ustalonego rytmu dnia Branickiego jego adiutanci musieli towarzyszyć mu przy porannym wstawaniu (przed godziną 6), około godziny 9 zjawiali się „oficerowie z załogi z oddziałem służbowym i muzyką wojskową, hetman bowiem nie uchylał się nigdy od popisów swojej armii”, co trwało około 60 minut¹⁰⁰.

Za życia hetmana wielkiego koronnego, czyli do 1771 r., wszystkie cztery człony wspólnoty miejskiej były zintegrowane władzą Jana Klemensa Branickiego¹⁰¹. Zobrazować mogą to liczne przykłady, spośród których podam dwa. W 1754 r. komisarz generalny dóbr białostockich – Józef Wojnarowski zażądał przeprowadzenia śledztwa w sprawie o zabicie przez żołnierza Żyda białostockiego. Inkwizycję przeprowadzono i ustalono, że Stefan Temisz był odpowiedzialny za nieumyślne zabicie 17-letniego Judki syna Hiersza. Bardzo charakterystyczne jest działanie władz w 1759 r. wobec Jana Rybskiego – 38-letniego mężczyzny od dziewięciu lat służącego w armii. Wcześniej był on dwukrotnie sądzony przez dowódcę oddziału – kapitana Jana Lindsay’a. Za kradzież 30 tyńfów został pozbawiony wolności przez 30 dni, a za kradzież płótna otrzymał 30 kijów. Kiedy jednak został złapany na przygotowaniu materiałów do podpalenia, po zwykłej inkwizycji wojskowej Jan Klemens Branicki uznał, że być może mamy do czynienia z notorycznym podpalaczem, który mógł doprowadzić do kilku pożarów miasta z 1753 r. Komendant białostocki otrzymał rozkaz od *Hetmana WK dobrodzieja* – przeprowadzenia – *tej sprawy in continuatiuone zaczętej inkwizycje*¹⁰². Bardzo skrupulatne śledztwo rozpoczęte

mieszczan. T. Ciesielski, *Armia koronna*, s. 548 i n. Na potrzeby garnizonu kamienieckiego wydawano liczne przepisy porządkowe: Biblioteka PAN w Kórniku, sygn. 658, k. 16v–22 (*Artykuły Wojskowe według Których powinien się każdy sprawować Officyaer iako też y Gemejne w Regimentie Pieszym Łanowym Pisano Kamieńcu Podolskim Anno Domini 1750*), 85–123v (*Porządek Exercycyi Ktora Reformowana iest z przeszłych na nową y approbowana na od wyzey Komendy w Garnizonie Kamienieckim in Anno Domini 1745to*).

⁹⁸ M. Starzyński, *Na schyłku dni Rzeczypospolitej*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1914, s. 5.

⁹⁹ Według odwiedzającego w 1767 r. Białystok Ernsta Ahasverusa von Lehndorffa „Na placu parad wojskowych stoi posąg Marsa”. *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. II, Warszawa 1963, s. 8.

¹⁰⁰ M. Starzyński, op. cit., s. 5–6.

¹⁰¹ Białystok stał się w okresie pełnienia przez Jana Klemensa Branickiego najwyższej godności wojskowej miejscem wojskowych sądów drugiej instancji oraz sądów rozpatrujących najważniejsze sprawy w pierwszej instancji pod okiem hetmana wielkiego koronnego. Zob. Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Militaria, pudło 13, karty niepaginowane.

¹⁰² Ibidem, pudło 10, karty niepaginowane.

na żądanie właściciela miasta wykazały, że Rybski miał alibi w dniach, kiedy wywołano pożary.

Po śmierci Jana Klemensa Branickiego władze wojskowe rządziły się autonomicznie, co nierzadko przysparzało kłopotów. Jednakże Izabeli Branickiej udało się wynegocjować bardzo korzystne kontrakty z dowódcami oddziałów. Przykładowo, w 1779 r. ustalając warunki stacjonowania regimentu gwardii konnej koronnej, stworzono 16-punktowy bardzo szczegółowy dezyderat, w ogromnej większości przyjęty przez dowództwo regimentu gwardii konnej koronnej¹⁰³. Wśród najważniejszych był pkt 11, w którym Izabela Branicka żądała, aby nie było sytuacji, w której „kommenda nie zaniowszy żadnej skargi do zwierzchności dworskiej z obywatelów tutejszych czyniła sprawiedliwość lub z chłopów na targi przyciągających”. Władze wojskowe zgodziły się z tym postulatem, dodatkowo przyjęły żądanie odnotowane w pkt 15, aby nie uwalniać z aresztu osób bez zgody cywilnej jurysdykcji sądowej.

Sporo miejsca hetmanowa poświęciła ograniczeniom władzy wojskowej nad ludnością cywilną. Uzgodniła, że żołnierze nie będą mogli oczekiwać od mieszczan oporządzania koni i pełnienia stróży przy wierzchowcach, zakazano wymuszania podwód oraz rekwirowania papieru na potrzeby sporządzanej dokumentacji wojskowej. Polowania były zakazane, jednakże oficerowie mogli zgłaszać się bezpośrednio do dworu z prośbą o jednorazowe pozwolenie (pkt 3, 6, 9, 16). Sprzeciw wywołał jedynie zakaz werbunku żołnierzy z dóbr będących w posiadaniu Branickiej. Władze wojskowe i w tym przypadku poszły na daleko idące ustępstwa, zgadzając się na nieprzeprowadzanie akcji werbunkowej, a ochotników zaciągnąć im będzie wolno jedynie za zgodą właścicielki. Zażądano, aby żołnierze wykonujący wartę w haubtwachu mieli zapewnione drewno na opał i oświetlenie (pkt 5, 14).

Do niewątpliwych sukcesów ekonomicznych należy zaliczyć zakaz przybywania markietantów (kupców wojskowych), którzy sprzedawaliby żywność, przede wszystkim zaś handlowaliby alkoholem. Cała żywność miała być nabywana jedynie na targu (żołnierze nie mogli pobierać targowego), zakazano zakładania wojskowych garkuchni, przy czym oficerowie mogli zaopatrywać cały oddział w niezbędne produkty¹⁰⁴. W końcu ustalono, że albo żołnierze przyjmą takse na mięso (odgórnie ustalone ceny), albo rzeźnik wojskowy będzie oddawał skórę z ubitych zwierząt na rzecz dworu (pkt 4, 7, 8, 10, 14).

Ponadto władza dworska zapewniła sobie zwierzchność przy dyslokacji wojsk. Przyznane kwatery bez słusznej przyczyny nie powinny być odmie-

¹⁰³ Punkta z okoliczności konsystencji obiecaniej w mieście Białymstoku, Białystok 10 IX 1779, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Militaria, pudło 13, karty niepaginowane.

¹⁰⁴ W 1773 r. do Izabeli Branickiej wypłynęły skargi od osób przewożących zboże na targ białostocki na krzywdzających ich żołnierzy. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 316, s. 26.

niane i odwrotnie na prośbę dworu można było zamieniać mieszkania wojskowym lokatorom (pkt 13). Zapowiedziano, aby nie oczekiwano wygórowanych standardów – wobec zwykłych żołnierzy i podoficerów możliwym było lokowanie po kilka osób w pokojach, przy tym pościel nie będzie najwyższej jakości. Władze wojskowe znające możliwości lokalowe Białegostoku zupełnie się tym nie przejęły, co więcej zapowiedziały, że nie potrzebna im będzie nawet pościel (pkt 12)¹⁰⁵.

7. Zwierzchnia władza dworska

Nadrzędnym regulatorem funkcjonowania miasta i przedmieść białostockich była zwierzchność dworska. W pierwszym okresie istnienia Białegostoku właściciele osobiście angażowali się w sprawy dotyczące zarządu miastem. Przykładowo, z 1742 r. zachował się nakaz Branickiego, który „zabiegając dalszemu spustoszeniu i chcąc też miasto w lepszym widzieć porządku”, nakazał mieszkańcom miasta zebrać zimą niezbędny do naprawy domów budulec¹⁰⁶. Później, w 1746 r. zachęcał do zagospodarowania nieużytków, oferując zwolnienia podatku na cztery lata¹⁰⁷. Jan Klemens Branicki podjął próbę uporządkowania sytuacji w mieście pod koniec 1 połowie XVIII w. W tym celu w 1745 r. ogłosił omawiany już *Instruktarz*, a cztery lata później wystarał się o ponownie przywileju miejskiego.

Zbiega się to z przekazaniem kompetencji nadzorczych nad miastem swemu urzędnikowi – generalnemu komisarzowi dóbr podlaskich Józefowi Wojnarowskiemu. Uzewnętrznieniem tego jest samodzielne działanie Wojnarowskiego, który 30 maja 1752 r., wydał akt *O swawolnych białogłowach* skierowany do władz miejskich¹⁰⁸. Komisarze zawsze już zastępowali właściciele w sądach dworskich, które były sądami drugiej instancji. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII w. urząd ten przynależał do Andrzeja Gieszkowskiego, a ostatnim w tym stuleciu generalnym komisarzem był Stanisław Hryniewicki¹⁰⁹. Właściciele w 2 połowie XVIII w. ograniczali się do wydawania znaczących aktów normatywnych oraz przywilejów.

¹⁰⁵ W późniejszym okresie władze wojskowe nie były tak spolegliwe. Przykładowo, w 1789 r. zrobiono *Regestr (...) rewizji pościeli złej w batalionie fizylierów artylerii koronnej*, Białystok 24 II 1789, Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Roskie, Militaria, pudło 9, karty niepaginowane. Okazało się wówczas, że w szczególności złe warunki pobytu zapewniały mieszkania w dzielnicy żydowskiej. Tam też zwrócono uwagę na konieczność poprawy jakości noclegów w 33 przypadkach, u chrześcijan zaś w 8.

¹⁰⁶ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Dokumenty z Tek Jana Glinki, k. 7.

¹⁰⁷ Ibidem, k. 8.

¹⁰⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 1, s. 27–28.

¹⁰⁹ Przykłady wyroków lub czynności prawnych pod przewodnictwem Andrzeja Gieszkowskiego: Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi miejskie białostockie, sygn. 2, s. 8–9, 28–29, 45–46.

Wraz z rozwojem miasta obowiązki te musiały być coraz bardziej czasochłonne, dlatego podjęto próbę odciążenia generalnego komisarza poprzez wprowadzenie urzędu landwójta. Pomysł ten zakończył się częściowym niepowodzeniem. Pomimo istnienia dożywotniego miejskiego urzędnika dworskiego, strony nadal chciały apelować przed sąd zamkowy. W celu systemowego uporządkowania powyższej sprawy Izabela z Poniatowskich Branicka wydała 30 grudnia 1772 r. *Instrument na gubernatorstwo w Białymstoku*. Powołała wówczas na to stanowisko Antoniego Patyńskiego. Urzędnik ten miał mieć w świetle wspomnianego aktu dozór nad całym miastem. W pierwszej kolejności jako organ zwierzchni powinien kontrolować czy przestrzegane są surowe przepisy przeciwpożarowe¹¹⁰, sprawować nadzór nad handlem (aby był prowadzony jedynie na terenie rynku, karczmy nie sprzedawały alkoholu na kredyt, a bankruci byli licytowani z posiadanego majątku). Dodatkowo miał zapewnić właściwą kooperację miasta z żołnierzami (zakładał magazyny gromadzące żywność). Dbał o bezpieczeństwo mieszkańców – w tym celu do dyspozycji miał milicję, władny był zakłócających porządek aresztować. Kontrolował rzeźników, aby nie sprowadzali na teren miasta chorego bydła. W kwestiach finansowych dbał o dobrą monetę, miał wychwytywać zjawisko wpuszczania do obiegu gorszych jednostek monetarnych, wyrażał zgodę w imieniu dworu na sprzedaż nieruchomości miejskiej¹¹¹.

Gubernator otrzymał przede wszystkim kompetencje w zakresie sądownictwa. Był on organem, przed którym składano apelację z sądów burmistrzowskich, landwójtowskich, kahalnych (pięć lat później w sprawach pomiędzy Żydami wyrażono zgodę, by w niektórych sprawach apelować przed kahał tykociński). Podczas jarmarków i targów gubernator był władny rozstrzygać spory w pierwszej instancji. Być może było to rozwinięcie wprowadzonej w 1745 r. zasady, że wyłączną jurysdykcją sądu dominalnego (zamkowego) były sprawy, w których pokrzywdzony ekonomicznie był dwór¹¹². Gdy wyrok był wydany w pierwszej instancji, dopuszczono apelację bezpośrednio do Izabeli Branickiej

¹¹⁰ Każdy gospodarz powinien mieć dwie drabiny – jedną dużą prowadzącą na dach, drugą mniejszą przenośną. Trzech gospodarzy powinno zakupić jedną każdą, w której stale powinna być przechowywana woda. Wielką dbałością roztaczano kominy – warto wskazać, że powinny być one co tydzień czyszczone za co kominiarzowi należała się opłata 1 gr. *Описане рукописнаго отделе́ния*, вып. IV, s. 114–129; Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 339, s. 20.

¹¹¹ Praktyczna realizacja powinności przez Patyńskiego jest dobrze udokumentowana. Oprócz wymienionych zadań, rozdzielał kwatery dla żołnierzy, zajmował się losem dzieci „podrzutków”, organizował wysypywanie piasku na drogi. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 315 (s. 268–269), 317 (s. 26, 29, 58–61), 317 (s. 31–55).

¹¹² *Описане рукописнаго отделе́ния*, вып. IV, s. 116; Archiwum Główne Akt Dawnych, Księga miejska miasta Białystok, sygn. 2, s. 92. Przykładowo, sprawa tego typu miała miejsce w 1778 r., kiedy to Żydzi białostoccy kupili adamaszek skradziony z pałacu choroskiego. Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa), Teki Glinki, 370, s. 12.

(„Kto by zaś z rozsądzienia Imci pana gubernatora nie był kontent, appellować do decyzji moiej pozwalam”)¹¹³.

Urząd gubernatora bezpośrednio ingerował w przywileje miejskie, w szczególności w kompetencje burmistrza, pośrednio również marginalizował powoływanego przez dwór landwójta. Nie był to zresztą jedyny przypadek, kiedy właściciel wprost łamał reguły określone w przywileju miejskim. Przykładowo, w 1760 zagwarantowano radzie prawo tworzenia organizacji cechowych i wydawania im artykułów. W rzeczywistości jednak w 1769 r. Jan Klemens Branicki trzykrotnie powołał nowe cechy, ogłosił też ustawy cechowe¹¹⁴.

Podsumowując zwierzchnia władza dworska pomimo przywilejów miejskich mogła dowolnie ingerować w życie miasta. Tłumaczono tę specyfikę dla władz pruskich po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej plenipotenci Izabeli Branickiej. „Dziedzice są mocni w swoich dobrach rozporządzenia czynić, dochody wszelkie zmniejszać lub powiększać i ze wszystkich źródeł intrat poszukiwać, urząd z obywatelów złożony i dworską zwierzchnością postanowiony stanowić, odmieniać, posłuszeństwo od ludzi żądać, nieposłusznych karać, zgoła to wszystko czynić, co tylko prawa dawne polskie dozwalały”¹¹⁵.

Zakończenie

Właściciele Białegostoku (Stefan Branicki, Jan Klemens Branicki oraz dożywno Izabela z Poniatowskich Branicka) mieli nieograniczoną moc regulowania stosunków wewnętrznych w mieście. Ingerowali oni w wydawało się całkowicie samorządne sprawy mieszczan, jak obowiązywanie miar, czyszczenie kominów, zasady handlu, zawieranie ślubów, spożycie alkoholu, funkcjonowanie rzeźni i inne. Przede wszystkim, nie zważając na przywileje miejskie, swobodnie decydowali o zmianach ustroju miejskiego.

Białystok był miastem niezwykle zróżnicowanym pod względem organizacyjnym. W niniejszym artykule udało się wyodrębnić cztery luźno ze sobą powiązane struktury władzy: miasto – przedmieścia – gmina żydowska – garnizon wojskowy. Ważnym ustaleniem jest podział Białegostoku na obszar lewobrzeżny, gdzie znajdowało się miasto właściwe, oraz tereny prawobrzeżne, które mimo częstego nazywania ich Nowym Miastem, nie były odrębną strukturą miejską. Ujednoczenie nastąpiło dopiero za rządów Kamery Wojny i Do-

¹¹³ *Описане рукописнаго отделения*, вып. IV, s. 131.

¹¹⁴ M. Rutkowski, *Przywilej cechowy Jana Klemensa i Izabeli z Poniatowskich Branickich z 1769 r.*, „Rocznik Białostocki” 1991, nr 17, s. 239–250; A. Sztachelska-Kokoczek, *Białystok za pałacową...*, s. 17–20; M. Lech, op. cit., s. 143–144.

¹¹⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Kamera Wojny i Domen w Białymstoku, sygn. 2195, k. 13.

Ryc. 6. Hierarchia urzędów istniejąca w Białymstoku w drugiej połowie XVIII w. (do 1795 r.).

men, a cały proces został zakończony wydzierżawieniem przez Izabelę Branicką królowi pruskiemu Białegostoku w 1802 r.

Miasto rządzone było przez burmistrza i radę miejską (ławników oraz rajców gmińskich). Zostali oni wbrew przywilejom miejskim, co najmniej od 1769 r. podporządkowani w najważniejszych kwestiach (w tym sądowych) – wybranemu dożywotnio przez właścicieli – landwójtowi. Przedmieścia nadzorował wybierany i opłacany przez Branickich wójt, który jednak nie miał kompetencji sądowniczych. Mieszkający na tych terenach dworzanie, urzędnicy, rzemieślnicy dworscy, a także bojarzy i inni mieszkańcy byli sądzeni przez sądy burmistrzowskie oraz landwójtowskie. Dynamicznie powiększająca się liczba mieszczan żydowskich wymusiła stworzenie na ich potrzeby odrębnych urzędów w obszarze kahału. „Starszy rokowy”, „starszy miesięczny” oraz „wiernik” i rabin odpowiadali przed Branickimi z prawidłowo prowadzonego zarządu nad gminą żydowską. W sprawach dotyczących wyłącznie Żydów sądziły specjalne sądy duchowne i kahalne, a stronom służyła apelacja do analogicznych sądów w Tykocinie. Było to możliwe, gdyż tykocińska gmina żydowska była stolicą okręgu, a właściciele Białegostoku byli jednocześnie właścicielami Tykocina¹¹⁶. W końcu garnizon białostocki przez długi czas był pod bezpośrednim zwierzchnictwem hetmana wielkiego koronnego Jana Klemensa

¹¹⁶ Zob. E. Wroczyńska, *Wpływ kahału tykocińskiego na powstanie i rozwój gmin żydowskich na Podlasiu w świetle pinkasu tykocińskiego 381–566 (1621–1806)*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Lopatecki, t. II, Białystok 2010, s. 463.

Branickiego. Jednakże i po jego śmierci (1771 r.) Izabela Branicka korzystając z posiadanego autorytetu (wdowa po hetmanie i siostra urzędującego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego) doprowadziła do zawarcia umów z dowódcami poszczególnych oddziałów o zasadach zachowania się w mieście. Jest to dotychczas nieznaną, a przy tym niezwykle ciekawą rodzaj dokumentów regulujących obok artykułów, edyktów i regulaminów wojskowych zasady zachowania żołnierzy.

Nad tą różnorodną w formie organizacją miejską nadzór sprawowała zwierzchność dworska. Do pierwszej połowy XVIII w. właściciele z znacznym zakresie samodzielnie dokonywali niezbędnych czynności. Wraz z rozwojem Białegostoku scedowali swoje uprawnienia (w tym sądownicze) na generalnego komisarza dóbr podlaskich. Izabela Branicka postanowiła w 1772 r. powołać specjalnego urzędnika tylko i wyłącznie zajmującego się tym miastem – gubernatora.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych

Księgi miejskie białostockie: 1, 2, 3
Archiwum Roskie, 122
Archiwum Roskie, Korespondencja, LXV/1
Archiwum Roskie, Militaria, pudło 9, 13

Archiwum Narodowe w Krakowie

Oddział I, Zbiory Zygmunta Glogera: 14

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Kamera Wojny i Domen w Białymstoku: 2195, 2196, 2305, 238, 2450, 2466
Dokumenty z Tek Jana Glinki

Narodowy Instytut Dziedzictwa (Warszawa)

Teiki Glinki: 122, 124, 128, 206, 315, 316, 317, 339, 359, 362, 363, 368, 370, 372, 375, 376, 400, 458

Biblioteka PAN w Kórniku

658

Źródła drukowane

Białystok oczami kartografa, oprac. A. Gawroński, Białystok 2011.

Büsching A.F., *Geografia Królestwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego tudzież innych Prowincyi do nich należących*, Warszawa 1768.

- Holsche A.K., *Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu- Ostpreußen: nebst einer kurzen Geschichte des Königreichs Polen bis zu dessen Zertheilung*, Bd. I, Berlin 1800.
- Moszyński J.A., *Podróż do Prus, Saksonii i Czech odbyta w roku 1838–1839*, t. I, Wilno 1844.
- Neue Erdbeschreibung*, T. 1, Bd. 2: A.F. Büsching, *Welcher das ganze russische Reich, Preußen, Polen, Ungarn, und die europäische Turkey, mit den dazu gehörigen und einverleibten Ländern, enthält*, Bohn 1760.
- Описане рукописнаго отделения Виленской Публичной Библиотеки*, вып. IV, Вильно 1903.
- Ostrowski T., *Prawo cywilne albo szczególne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1784.
- Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z wieku XVII–XVIII*, cz. 1–2, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.
- Pinkas kahal Tiktin 381–566. Haskamot, hachlatot we-takanot kefi shehetikan min ha-pinkas ha-mekori sze-awad be-Szoa Israel Halperin*, t. I, wyd. M. Naday [M. Kacykowicz], Jeruzalajim 1996.
- Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. I–II, Warszawa 1963.
- Starzyński M., *Na schyłku dni Rzeczypospolitej*, wyd. H. Mościcki, Warszawa 1914.
- Statut krakowskiej gminy żydowskiej z roku 1595 i jego uzupełnienia*, oprac. A. Jakimi, Kraków 2005.
- W poszukiwaniu żydowskich kryptochrześcijan. Dzienniki ewangelickich misjonarzy z ich wędrówek po Rzeczypospolitej w latach 1730–1747*, tłum. i oprac. Jan Doktor, Warszawa 1999.
- Volumina legum*, t. VII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860.

Literatura

- Bałaban M., *Ustrój gminy żydowskiej w XVI–XX w. (nowe badania naukowe)*, „Głos Gminy Żydowskiej” 1937, nr 1.
- Bukowska K., *Tomasz Drezner polski romanista XVII wieku i jego znaczenie dla nauki prawa w Polsce*, Warszawa 1960.
- Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.
- Ciesielski T., *Problematyka badań nad skarbowością polską i litewską czasów saskich (lata 1717–1764)*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, nr 12.
- Choińska M., *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2009–2010, nr 18.
- Czyżewski P., *Gmiński – zapomniany urzędnik miejski*, [w:] *Małe miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl 2003.
- Danowska E., *Podatek skórowy i od rzezi 1789–1793*, „Studia Historyczne” 2006, nr 2 (49).
- Dąbrowski S., *Teatr hetmański w Białymstoku w XVIII wieku*, Białystok 1938.

- Dobroński A., *Białystok – historia miasta*, Białystok 2001.
- Dobroński A. Cz., *Nowe Miasto*, „Medyk Białostocki” 2011, nr 104.
- Dziubecki T., *Programy symboliczne i funkcje ceremonialne rezydencji magnackich. Puławy – Białystok – Radzyń Podlaski – Lubartów w latach 1730–1760*, Warszawa 2010.
- Gołaszewski Ł., *Przepisy prawa miejskiego a wybory władz w Knyszynie (XVI – pocz. XVIII w.)*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2013, nr 2 (6).
- Herszberg A.S., *Pinkas Bialistok*, t. 1–2, New York 1949–1950.
- Kosztyła Z., *Dzieje wojskowe Białegostoku w XVIII wieku*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, red. Z. Kosztyła, cz. I, Białystok 1986.
- Kowecka E., *Dwór „Najrzędniejszego w Polsce magnata”*, Warszawa 1991.
- Krahel T., *Od parafii do stolicy metropolii. Z kościelnych dziejów Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 1.
- Kulesza-Woroniecka I., *Współpracownicy Izabeli Branickiej w latach 1771–1808*, „Studia Podlaskie” 2012, nr 20.
- Lech M., *Dzieje i obraz Białegostoku w XVIII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Białegostoku*, red. J. Antoniewicz, J. Joka, t. I, Białystok 1968.
- Łopatecki K., *Cywilna jurysdykcja wobec wojskowych w Koronie na przełomie XVI i XVII stulecia*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2007, nr 5.
- Łopatecki K., Walczak W., *Wstęp*, [do:] *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 1: *Inwentarze z wieku XVII–XVIII*, cz. 1, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2012.
- Każmierczyk A., *Żydzi w dobrach prywatnych: w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002.
- Kusiński W., *Przemiany funkcji Białegostoku w przeszłości*, „Rocznik Białostocki” 1966, nr 6.
- Maisel W., *Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku*, Poznań 1961.
- Małek A., *Izabela Branicka a władze pruskie 1795–1802*, „Gryfita” 1994, nr 2.
- Małek A.B., *Kamera Wojny i Domen Departamentu Białostockiego Nowych Prus Wschodnich 1798–1807*, Warszawa 2007.
- Maroszek J., *Ponowienie praw miejskich Białegostoku w 1749 r.*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 3.
- Maroszek J., *Przykahalek żydowski w Białymstoku 1658–1795*, [w:] *Białystok Mayn Heym*, red. D. Boćkowski, Białystok 2013.
- Mikołajczyk M., *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013.
- Mościcki H., *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.
- Oleńska A., *Jan Klemens Branicki „Sarmata nowoczesny”. Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Warszawa 2011.
- Opas T., *Własność w miastach szlacheckich województwa lubelskiego w XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, nr 1 (22).

- Organiściak W., *Kodeksy wojskowe w Polsce roku 1775*, Katowice 2001.
- Romaniuk Z., *Żydzi białostoccy do 1915 roku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. V, Białystok 2001.
- Rutkowski M., *Przywilej cechowy Jana Klemensa i Izabeli z Poniatowskich Branickich z 1769 r.*, „Rocznik Białostocki” 1991, nr 17.
- Sobczak J., *Sejmiki województwa podlaskiego po reformie w r. 1791*, „Studia Historyczne” 1986, nr 4 (29).
- Sztachelska A., *Trzy księgi miejskie białostockie*, „Archeion” 1968, nr 50.
- Sztachelska A., *Źródła do dziejów miasta Białegostoku w XVII i XVIII w. (do 1795 r.)*, „Rocznik Białostocki” 1972, nr 11.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Antoni Wroczyński – landwójt Białegostoku*, „Echa Bojar” 2001, nr 4.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Białystok w czasach Branickich (lata 1708–95)*, [w:] *Historia Białegostoku*, red. A. Cz. Dobroński, Białystok 2012.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Białystok za pałacową bramą*, Białystok 2009.
- Sztachelska-Kokoczka A., *Prawa miejskie Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 1989, nr 4.
- Szymańska I., Średzińska A., *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011.
- Wasilewski T., *Kształtowanie się białostockiego ośrodka miejskiego w XVII i XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, red. H. Majecki, t. IV, Białystok 1985.
- Wasilewski T., *Powstanie miasta Białegostoku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa 1981.
- Wroczyńska E., *Wpływ kahału tykocińskiego na powstanie i rozwój gmin żydowskich na Podlasiu w świetle pinkasu tykocińskiego 381–566 (1621–1806)*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. II, Białystok 2010.
- Uruszczak W., *Ustawodawstwo sejmowe w sprawach Żydów z lat 1496–1572*, [w:] *Rzeczypospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa–Opole 2008.
- Zdrójkowski Z., *Teodor Ostrowski (1750–1802). Pisarz dawnego polskiego prawa sądowego*, Warszawa 1956.